

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

**THE HISTORY OF THE 20 TH CENTURY,
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF MODERN HISTORY**

**L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE,
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE**

**ИСТОРИЯ 20. ВЕКА,
ЖУРНАЛЬ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ**

God. XIX

2001. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Dorđe Stanković
SRPSKA VLADA I POVREDE MEĐUNARODNOG PRAVA SRBIJE
OD STRANE AUSTRO-UGARSKE U PRVOM SVETSKOM RATU 9

Predrag Marković
PREDISTORIJA STUDENTSKIH POKRETA
UPOREDNA PERSPEKTIVA DO DRUGOG SVETSKOG RATA 19

Ljubodrag Dimić
MATERIJALNA OSNOVA ŠKOLOVANJA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1918–1941. ... 33

Ljubomir Petrović
IZMEĐU SCENSKOG GLAMURA I JAVNOG NADZORA
STRANI ARTISTI U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI 1920–1941. 43

Milan Koljanin
JEDAN POKUŠAJ UJEDINJENJA JUGOSLAVIJE I BUGARSKE (1939–1940) 55

Milan Ristović
PLJAČKA UMETNIČKOG I KULTURNOG BLAGA SRBIJE
U DRUGOM SVETSKOM RATU I PROBLEMI NJEGOVE RESTITUCIJE
NEKOLIKO FRAGMENTA 65

Dragan Bogetić
TRŠĆANSKA KRIZA I FORMIRANJE BALKANSKOG SAVEZA 79

PRILOZI

Kosta Nikolić
SRPSKA ISTORIJA I RELIGIJA 91

Dragan Cvetković
OSVRT NA SOCIJALNO-EKONOMSKU STRUKTURU STRADALIH
U SISTEMU LOGORA JASENOVAC PREMA POPISU IZ 1964. GODINE
ANALIZA DELIMIČNO REVIDIRANOG POPISA 99

Marko Bulatović
„ODJECI I REAGOVANJA” 1988–1991
PREMA NOVINSKOJ RUBRICI „POLITIKE” 105

DOKUMENTI

Nebojša Popović
POGLED SLOBODANA JOVANOVIĆA NA
SRPSKO NACIONALNO PITANJE 121

Nikola B. Popović
TRI NAJMLAĐA DOKUMENTA O SRPSKOM
DRŽAVNOM I NACIONALNOM PITANJU 126

OSVRTI

Mile Bjelajac HRVATI U JUGOSLAVIJI – IZ UGLA HRVATSKIH ISTORIČARA	131
Zoran Janjetović RAZLIČITI POGLEDI NA KOSOVSKI KONFLIKT	137
Zdravko Antonić TRI RAZDOBLJA „PROSVJETE”	143
Andrej Grubačić DRUŠTVENA ISTORIJA HANSA ULRIHA VELERA	147
Zoran Lakić ČOVJEK KOJI JE VIDIO DALJE	152

PRIKAZI

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА МЕЖДУ ГИТЛЕРОМ И СТАЛИНЫМ 1939–1941. (Nikola B. Popović)	155
Odone Talpo Sergio Brcić VENNERO DAL CIELO (Momčilo Pavlović)	159
SRPSKI NACIONALNI PROGRAM (Nebojša A. Popović)	161
Đorđe Stanković STUDENTI I UNIVERZITET 1914–1954 (Ivan M. Becić)	162
Ljubomir Petrović JUGOSLOVENSKA DRŽAVA I DRUŠTVO U PERIODICI 1920–1941 (Dragomir Bondžić)	164
Dragoje Lukić BILI ŠU SAMO DECA – JASENOVAC – GROBNICA 19.432 DEVOJČICE I DEČAKA (Nenad Antonijević)	165
Nikola Žutić VATIKAN I ALBANCI (Đorđe Borozan)	167
KOSOVO I METOHIJA U VELIKOALBANSKIM PLANOVIMA 1878–2000 (Milan Vesović)	169
Zoran Lakić ISTORIJA I ISTORIOGRAFIJA (Vladimir Jovićević)	171

HRONIKA

AKTIVNOSTI SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU (januar–jul 2001)	173
---	-----

PLJAČKA UMETNIČKOG I KULTURNOG BLAGA SRBIJE
U DRUGOM SVETSKOM RATU I PROBLEMI NJEGOVE RESTITUCIJE
NEKOLIKO FRAGMENTA

ABSTRACT: Prilog je posvećen delovanju Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für Sudost u Beogradu 1943–1944. godine, koje se svodilo na pljačku kulturnog i umetničkog blaga, pre svega onog koje je pripadalo Jevrejima u Srbiji. Drugi deo rada bavi se problemom pronalazaženja i restitucije kulturnog i umetničkog blaga odnesenog iz Jugoslavije tokom Drugog svetskog rata.

I

Umetnički predmeti od antike do našeg doba su bili na izuzetnoj ceni kao ratni plen. Nije samo dragocenost materijala od kojih su izrađivani privlačila pažnju osvajača. Najvredniji proizvodi zanatlija-umetnika bili su najčešće i kulturni predmeti sa velikom simboličkom snagom kako za njihove naručioce i vlasnike, tako i za potencijalne neprijatelje. Narodi srednjeg Istoka su u „ropstvo” odvodili i kipove bogova pokorenih gradova. Tako se asirski vladar Sin-akhe-herib hvalio, posle pobede nad Haldejcima, kako je odveo u roblje „ljude Bet-Jakinske, i bogove njihove i sluge kralja Elamskog”.¹ U osvojenom Vavilonu Sin-akhe-herib je pronašao kipove asirskih božanstava Bine i Sale, koje su kao plen pre 418 godina u svoj grad odvukle vavilonske čete posle poraza Tuklat-habal-asara I.²

Persijski car Kserks odneo je sa atinskog Akropolja u Persiju spomenik „tiranoubicama” Aristogitonu i Harmodiju, delo vajara Antenora, pokazujući na taj način i svoj stav prema atinskoj demokratiji.³ Posle rimskog osvajanja Grčke usledila je velika pljačka svega što bi po savremenim merilima predstavljalo „kulturno i umetničko blago” (uključujući i umetnike koji su odvođeni u ropstvo). Ovakva praksa nastavljena je i u narednim stolećima. Treba podsetiti na krstaško osvajanje Carigrada posle kojega je usledila pljačka velikih razmera. U Veneciju su, među nebrojenim mnoštvom drugih sakralnih i umetničkih predmeta, stigla kao ratni plen i četiri bronzana konja sa carigradskog hipodroma.

Novija istorija pruža veliki broj sličnih primera, ali je po sistematičnosti i obimu najpoznatije odvlačenje iz Italije neverovatne količine umetničkih dela svih vrsta koje su izvele Napoleonove trupe. Slične akcije preduzimane su i tokom njegovog pohoda na Egipat.

¹ G. Maspero, *Poviest iztočnih naroda u starom veku*, Zagreb 1883, 314.

² *Isto*, 314.

³ Novi spomenik Harmodiju i Aristogitonu posle pobede kod Salamine izradili su vajari Kritija i Nestor i on je 476. postavljen na mesto na kome je stajala prva grupa; Branko Gavella, *Istorija umetnosti antičke Grčke* (drugo izdanje), Beograd 1978, 160.

Ono što se dešavalo sa kulturnim nasleđem naroda za vreme kolonijalnih osvajanja – što je pre bilo njegovo sistematsko uništavanje, na primer u onim delovima Novog sveta koji su se našli pod španskom vlašću, dok su francuski i britanski osvajači radije upotrebljavali kolekcionarsku naučnu „argumentaciju” za odnošenje celih građevina u muzeje svojih metropola – poznato je i danas izaziva žestoke rasprave. Treba se setiti samo uzbuđenja koje izaziva pokretanje pitanja vraćanja „Elginovog kamenja” (delovi Partenona koje je lord Elgin „spasao” odnoseći ih u London).

Primer Narodnog muzeja u Beogradu i temeljite pljačke njegovih preostalih fondova u Prvom svetskom ratu (onih koji nisu stradali u haotičnoj evakuaciji tokom povlačenja iz Beograda), kao i onih Narodne biblioteke i Državnog arhiva od strane austrougarskih okupacionih jedinica i vlasti, dovoljno govori o razmeri štete koju su ratna razaranja u 20. veku nanela kulturnoj i istorijskoj baštini.⁴

Na porazno iskustvo Prvog svetskog rata u Srbiji po njenu kulturnu i istorijsku baštinu posle dvadesetak godina nadovezala su se nova uništavanja u Drugom svetskom ratu i ratnim sukobima od početka 1990-ih, koja su obuhvatila geografski mnogo širi prostor i nanela nenadoknadive gubitke spomeničkom fondu. Simboličko značenje, kao blagoveštaj sveopšteg uništavanja, ima sudbina Narodne biblioteke čiji su fondovi pretvoreni u pepeo 6. aprila 1941. godine.⁵ Jedna od najvećih tragedija koja je zadesila srpsku kulturnu baštinu u ovom veku bila je deo velikog talasa razaranja i pljačke kulturnih dobara koji je pokrenut nacionalističkom ratnom politikom.

Razmere pljačke umetničkog blaga, ali i njegovog uništavanja, koje su u različitim krajevima okupirane Evrope izvele nacističke jedinice, prevazilaze, verovatno, sve slične ranije poduhvate. U tu svrhu osnivane su specijalizovane jedinice u okviru nemačke armije i SS-a kao i posebne organizacije i štabovi, koje su se na tom poslu sukobljavale zastupajući interese pojedinih najuticajnijih ličnosti Trećeg rajha (pre svega Hitlera i Hermana Geringa, koji je sebe smatrao najvećim „kolekcionarom” umetničkih dela u Evropi) ili pojedinih državnih i naučnih institucija.

Hitlerov plan da od provincijalnog Linca napravi kulturni centar Evrope, imao je za posledicu da je od početka Drugog svetskog rata, u tu svrhu, sa njegovim širokim ličnim ovlašćenjima, svoju kriminalnu delatnost započeo Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR). Iako je Rozenbergovu organizaciju finansirala Nacionalsocijalistička partija, ona se nalazila izuzeta od bilo kakve kontrole i upliva, rađeci pod svemoćnom Hitlerovom zaštitom. ERR je za Hitlerov račun započeo „sakupljačku delatnost” prvo u Francuskoj, odakle su odvlačena umetnička dela opljačkana pre svega iz privatnih kolekcija, čiji su vlasnici bili Jevreji („herenlose(n) jüdischen Gut(es)”).⁶

Po Hitlerovom naređenju od 30. juna 1940, Rozenberg je dobio ovlašćenje da pregleda francuske arhive, biblioteke, arhive masonskih loža, crkvene arhive.⁷ Odrešene ruke Rozenbergu za rad u Francuskoj dalo je Hitlerovo naređenje Vrhovnoj

⁴ Vladimir Popović/Nada Jevremović, *Narodni muzej u Beogradu 1844-1994. Katalog izložbe 150 godina Narodnog muzeja u Beogradu*, Beograd 1994, 19.

⁵ Dr Nikola Živković, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije i pljačka zlata, arhiva i kulturnih dobara Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1994, 80-86. Dr Živković daje u napomenama bibliografiju tekstova o razaranja i pljački kulturno-istorijskih spomenika i dobara.

⁶ David Roxan-Ken Wanstall, *Der Kunstraub. Ein Kapitel aus den Ttagen des Dritten Reiches*, Munchen 1966, 3, 8. U kategoriju „dobra bez vlasništva” spadala je i umetnička zbirka barona Eduarda i Roberta Rottshilda, koja je po Hitlerovom naređenju konfiskovana; *isto*, 78, 79.

⁷ D. Roxan-K. Wanstall, *Der Kunstraub*, 77.

komandi nemačkih oružanih snaga (OKW) od 17. septembra 1940.⁸ U Rozenbergovo parisko sedište u muzeju „Jean de Paume” slivalo se opljačkano blago, koje je tu popisivano, razvrstavano i slano u Nemačku. O razmerama ove „delatnosti” govori podatak da je samo za dva meseca „sakupljeno” 31.900 komada različitih umetničkih predmeta čija je vrednost procenjena na 500 miliona rajhsmaraka.⁹

Do dela plena namenjenog za Linc, budući Hitlerov grand-mauzolej, pokušao je korumpirajući pripadnike ERR da dođe i rajhsmaršal Gering. On se u jednom pismu Rozenbergu 1941. pohvalio da poseduje „najznačajniju galeriju u Nemačkoj, ako ne i u Evropi”, čiji su eksponati dobijeni „kupovinom ili razmenom”.¹⁰

ERR je svoje kompetencije širio prateći prodiranje nemačkog okupacionog sistema. Rozenberg je na početku nemačkog pohoda na Istok dobio specijalna ovlašćenja i za pljačku umetničke i kulturne baštine sa okupiranih sovjetskih teritorija, na kojima je više uništavano nego što je odvlačeno u Nemačku.¹¹

Glavni depo (sa 21.903 umetnička dela) ERR nalazio se u rudnicima soli u Altauze (Altausse) u blizini Salcburga i Nojšvanenštajna (Neuschwanstein) u Bavarskoj, gde je za buduću Hitlerovu galeriju u Lincu izbor predmeta (slika i skulptura) vršio bivši direktor Drezdenske galerije dr Hans Pose (Dr Hans Posse). Ipak je značajan deo najvrednijih slika iz depoa u Nojšvanenštajnu stigao do Gerinogovog lovačkog zamka Karinhal (Karinhall). Plen iz istočnoevropskih muzeja i privatnih zbirki bio je smešten u posebne depoe ERR u Berlinu (Adler-Grundstück u Hardenbergstrasse).¹² Poslednje sedište ERR nalazilo se u zamku Sandersdorf kod Ingolštata, a depo u zamku Kogl kod St. Georgena im Attergau.¹³ Skladišta umetničkih predmeta su postojala i u zamku Turntal (Thurnthal) kod Kremmsminstera i samostanu Hohenfurt u blizini češke granice.¹⁴

Sličan zadatak započela je u Parizu i „Kolona Kunsberg” (Kolone Kunsberg). To je bila posebna jedinica Waffen-SS (Sonderkommando Kunsberg), nazvana po svom vođi, savetniku nemačke ambasade baronu Kunsbergu (Legationsrat Baron Eberhard Kunsberg). Brojala je 1941. preko 300 članova i nalazila se pod kontrolom nemačkog ministarstva spoljnih poslova,¹⁵ tesno saradujući sa Gestapoom i armijskim komandama na okupiranim oblastima.¹⁶ Posle rasformiranja 1943. godine, njeno ljudstvo je uključeno u Sonderkommando des RSHA VI G, zaduženo za kontrolu (zapravo, njihovu pljačku) kulturnih objekata, manastira, arhiva i biblioteka i njihovih fondova stavljenih pod upravu SS-a.¹⁷

⁸ Isto, 75.

⁹ Isto, 80.

¹⁰ Isto, 87.

¹¹ D. Roxan i K. Wanstall, *n.d.*, 149, navode da je na teritoriji Sovjetskog Saveza opljačkano i uništeno 427 muzeja. Svojevrsnu „nadoknadu” svih opljačanog i uništenog umetničkog i kulturnog blaga obavile su u Nemačkoj sovjetske jedinice i okupacione vlasti posle završetka rata; V: Konstantin Akinscha-Grigori Koslow, *Beutekunst, Auf Schatzsuche in russischen Geheimdepots*, DTV, München 1995.

¹² D. Roxan-K. Wanstall, *Der Kunstraub*, 91, 149.

¹³ Bundesarchiv (BA), NS 8/262, Eisarzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), Sdst., Bildende Kunst, Izveštaji o uslovima skladištenja umetničkih dela u Salzburgu kod Bad Ausse, Neuschwanstein i Herrenchiemsee, 1944.

¹⁴ D. Roxan-K. Wanstall, *Der Kunstraub*, 185-218.

¹⁵ Isto, 77.

¹⁶ O delovanju ove Sonderkommando širom okupirane Evrope v.: Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im dienst der nationalsozialistischen Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften” von 1931-1945*, Baden-Baden, 1999, 480-493; D. Roxan-K. Wanstall, *Der Kunstraub*, 77.

¹⁷ M. Fahlbusch, *Wissenschaft*, 480, 493-499.

Pored pomenutih, pljačkom i uništavanjem umetničkih i kulturnih dobara bavile su se i druge organizacije ali i brojni uticajni pojedinci, koji su na okupiranim područjima za svoj račun „sakupljali” sve što ih je zanimalo. Posebnu ulogu imale su različite naučne ustanove Trećeg rajha koje su pozivajući se na „naučni interes” pod zaštitom i podsticajem vojnih i civilnih vlasti, na okupiranim područjima Evrope radile na ispunjavanju zahteva „borbene nauke” (Kämpfende Wissenschaft).¹⁸

Rozenbergov Einsatzstab i Kunsbergova grupa u proleće 1941. započeli su rad i na Balkanu. Na samom početku okupacije SS-Kommando Kunsberg, pod vođstvom haupšturmfirmira Vilfreda Kraleta (Willfred Krallert) rukovodioca Publikationsstelle Wien, počela je odnošenje arhivskih dokumenata iz Beograda. U Nemačku je odnesen, između ostalog, i (neobjavljen) statistički materijal sa rezultatima popisa 1931. godine; već 17. aprila potpuno je ispražnjen Vojnogeografski institut iz kojega je u nekoliko kamiona u Beč prebačen sav kartografski materijal.¹⁹ Predstavnici EER u Beogradu su takođe odmah započeli potragu, sakupljanje i odnošenja arhivske građe iz Jugoslavije.²⁰ Deo građe Državnog arhiva (Srbije), dokumenta Dubrovačkog arhiva (koji se tada nalazio u SANU) i fondovi Ratnog arhiva prebačeni su u Beč do kraja 1943, kao i građa iz drugih arhiva i zbirki.²¹

U jugoslovenskoj prestonici bila je smeštena Hauptarbeitsgruppe Sudosten (još i Einsatzstab für Südosten beim Kommandirenden General und Befehlshaber in Serbien, Beograd, sa sedištem u Jovanovićevoj ulici 36), koja je posebnu pažnju usmerila na pljačku umetničkih predmeta, ali i nameštaja i ostalih pokretnih vrednosti. Na čelu beogradske ispostave ERR (Ispostava ERR br. 10) nalazio se pukovnik Vuc (Wutz).

U delokrug rada Rozenbergove službe u Beogradu spadao je i Nemački naučni institut, kojim je rukovodio poznati slavista dr Šmaus (Dr Schmaus).²² ERR je za svoju „borbu protiv Jevreja, slobodnih zidara” i njihovih „svetonazornih saveznika” u Srbiji, na početku nemačke okupacije imao i Geringovu podršku.²³ Po shvatanju komandanta Vrhovne komande Vermahta generala Hadlera ERR je u Srbiji trebalo da (pored SS zaduženog za policijska pitanja i predstavnika Geringovog Četvorogodišnjeg plana koji bi se bavili privrednim pitanjima) preuzme deo odgovornosti za oblast politike.²⁴

Razaranja na početku rata nije bio pošteđen ni Beogradski muzej, čije su zgrade bile oštećene u aprilskom bombardovanju. Neki muzeji su izazivali posebnu pažnju okupacionih vlasti, pre svega, Muzej kneza Pavla, Etnografski i Praistorijska

¹⁸ O značenju i sadržaju pojma „borbene nauke” v.: Ingo Haar, *Kämpfende Wissenschaft. Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme*, u Winfried Schultze/Otto Gerhard Oexle (hrsg), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, 2000 (2. Aufl.), 215-240.

¹⁹ Michael Falbusch, Die „Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft”. Politische Beratung und NS-Volkstumspolitik, u: W. Schultze/O. Oexle, *Deutsche Historiker*, 256, 257.

²⁰ O pljački arhivskih fondova na teritoriji Kraljevine Jugoslavije v. Nikola Živković, *Novčana privreda kao oblik eksploatacije*, 73-79.

²¹ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd 1974, 137.

²² *Isto*, 74, 105.

²³ *Isto*, 54, 58; Walter Manoschek, „Serbien ist judenfrei”. Militärische Besatzungspolitik und Judenverfolgung in Serbien 1941/42, München 1993, 40.

²⁴ Manoschek, *n. d.*, 42, piše o stvarnoj ulozi Rozenbergovog Biroa: „Das Amt Rosenberg spielte in Serbien keine Rolle. Dafür waren 1941 der Reichsführer SS durch den Verwaltungschef Turner und der Chef des RSHA, Heydrich, durch die „Einsatzgruppe Serbien” unter Leitung von Wilhelm Fuchs in Serbien vertreten”.

zbirka u Vinči, pa su prvi bili ponovo otvoreni za posetioce.²⁵ Nadzor nad muzejima, galerijama i kulturnoistorijskim spomenicima u Srbiji preuzeo je *Referat za zaštitu umetničkih vrednosti*, obrazovan početkom jula 1941.²⁶

Poseban interes pokazivali su predstavnici okupacionih vojnih i civilnih vlasti za imovinu ubijenih ili logorisanih članova jevrejske zajednice. Pljačku jevrejske imovine i zaposedanje stanova i kuća čiji su vlasnici bili Jevreji u Beogradu su započele posebne nemačke jedinice 13. aprila, samo jedan dan po ulasku u grad. Nameštaj, umetnički predmeti, roba iz magacina jevrejskih radnji odnošena je u posebne magacine. Ovoj pohari pridružili su se i pripadnici drugih vojnih jedinica, kao i pripadnici nemačke manjine koji će nešto docnije biti postavljeni na mesta „komesara” u radnjama i preduzećima oduzetim od njihovih „nearijevskih vlasnika”.²⁷ Pre ulaska nemačke vojske i početka ove „neorganizovane” pljačke jevrejske imovine u Beograd je sa svojim saradnicima u velikoj žurbi stigao iz Hrvatske predstavnik Sonderkommando Jugoslawien ERR, SA-obersturmbanfirer Berger (SA-Obersturnbanführer Dr Gustav Berger), počínjući sa bezobzirnim upadima u jevrejske institucije i verske objekte, zaplenjujući arhive jevrejskih organizacija i spiskove članova jevrejskih opština.²⁸

Uništavanje jevrejskih hramova u Banatu praćeno je i njihovom pljačkom. To se posle deportacije beogradskih Jevreja desilo i sa njihovim hramovima. Sefardska sinagoga Bet Jisrael u ulici Cara Uroša²⁹ bila je pretvorena u magacin opljačkane jevrejske imovine, da bi prilikom povlaćenja nemačkih trupa iz Beograda u jesen 1944. bila razorena.³⁰

Na području NDH pljačku i razaranje vodile su ustaške vlasti ozakonivši je posebnim zakonskim aktima. Ovo se dešavalo i na drugim okupiranim i anektiranim jugoslovenskim teritorijama.³¹ Na udaru pljačke i razaranja su se našli i muzeji, muzejske zbirke, biblioteke na teritoriji Srbije, kao i brojni manastiri i crkve. Obim nanesene štete i broj opljačkanih i uništenih umetničkih predmeta nisu, niti će ikada biti tačno utvrđeni.³²

Tragove o pljački jevrejske imovine kao i umetničkih predmeta i muzealija u Beogradu sadrži i nekoliko dokumenata pronađenih u nemačkom Saveznom ar-

²⁵ M. Kreso, *n.d.*, 136. Docnije su otvoreni i Vojni muzej i Muzej lova. Muzej kneza Pavla je radio od 9. septembra 1941. do maja 1943, Muzej grada Beograda do kraja 1943, a Etnografski muzej i Zbirka u Vinči do kraja proleća 1944.

²⁶ M. Kreso, *n.d.*, 136. Okupacione vlasti preduzimale su i neka arheološka iskopavanja na Kalemegdanskoj tvrđavi „u interesu nemačke nauke”; isto *n.d.*, 410.

²⁷ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952, 1, 2, 46-51 (dalje: *Zločini*) Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zum nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südoosteuropa*, Stuttgart, 1986, 294-302. Interesantno je da K. H. Schlarp u poglavlju posvećenom pljački jevrejske imovine u Srbiji ali i one srpskih vlasnika u svojoj veoma bogato dokumentovanoj studiji, ne govori o pljački umetničkih predmeta.

²⁸ Za ove podatke korišćen je neobjavljen tekst Ženi Lebl „Konačno rešenje jevrejskog pitanja u Beogradu 1941/42”, U nap. 8 naveden je izvor: US Holocaust Museum Archives (USHMA), fond 1401, Reel 132, s. 37-44, Izveštaj SA-Obersturmbanführer-a dr Gustava Bergera iz Zagreba, 16. 6. 1941, o radu Sonderkommando ERR za Jugoslaviju.

²⁹ O podizanju ove sinagoge v.: Ženi Lebl, *Sinagoge u Beogradu*, „Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja” 7, 1997, 90-94.

³⁰ *Zločini*, 52, 53.

³¹ *Zločini*, 111-114; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 1178-184; *Zločini*, 176-177.

³² Dr Dinko Davidov, *Zlodela i gresi*, Beograd 1990; dr Nikola Živković, *Pljačka zlata i kulturnih dobara u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd 1994, 67-90; Mirjana Živković-Milenko Mišo Todorović, *Krada kulturnog i nacionalnog blaga Jugoslavije*, Beograd-Gornji Milanovac, 1995, 21, 23.

hivu (Bundesarchiv, ranije u Koblenzu, sada u Berlin-Lichterfelde),³³ koja potiču iz perioda od marta 1943. do marta 1944. Radi se o završnoj fazi ovog procesa, kada su prikupljeni „ostaci ostataka” procesa „arizacije” i „imovina bez vlasnika”, koja je početkom proleća 1942. godine u velikom broju slučajeva to u pravom smislu i postala, završetkom fizičke likvidacije svih Jevreja u Srbiji koji su se našli u rukama okupacionih vlasti.³⁴

U jednoj belešci SS oberšarfirera Kiterera (Kütterer) od 27. marta 1942. napominje se da je „konfiskovana umetnička slika engleskog obaveštajca Lorensa 26. marta 1943. pronađena u podrumu Muzeja princa Pavla”, gde je sklonjena iz sale engleskog slikarstva. Po naredbi SS obersturmbandfirera Capa (Zapp) portret je „stavljen na raspolaganje Upravi”³⁵ (ERR-M.R.).

Doktoru Kraftu, rukovodiocu Radne grupe Jugoistok u ERR, 4. maja 1943. obratio se dr Gerik (Dr Gerick), rukovodilac odseka u Sonderstab Musik ERR, podstaknut vestima da su „... prilikom pražnjenja jevrejskih stanova u oblasti (de-lovanja) vaše Glavne radne grupe” pronađeni „izvršni muzički instrumenti, među kojima... i klaviri”. Pošto „istina ovi instrumenti većinom treba da budu preuzeti ne od ajnzacštaba, odnosno naše ispostave (Dienststelle), već delimično od SD i drugih službi”, dr Gerik je tražio da se ispita da li je moguće da budu preuzeti „...još i neki posebni nalazi”, posebno „...violine i balkanski narodni instrumenti”, kao i notni zapisi koji „verovatno imaju i ... jedan drugačiji karakter nego oni koje smo zaplenili u oblastima na Zapadu”.³⁶ Raspitivao se i o specijalizovanim muzičkim naučnim bibliotekama i arhivima u Srbiji, i mogućnosti da se u njima snime rukopisi i štampani materijal.

Gerik je napomenuo da je već radio „u Hrvatskoj pre dve godine... više nedelja”, dok „Srbija nije do sada bila obuhvaćena (radom) Specijalnog štaba za muziku” ERR. Tražio je da mu se pored izveštaja o prilikama sugeriše da li bi bilo od koristi upućivanje jednog pripadnika njegovog Štaba za muziku u Beograd.³⁷

U svom dogovoru dr Kraft je zaključio kako je „zaplena muzičkih instrumenata iz beogradskih jevrejskih stanova došla za nas, na žalost, prekasno”. Sam je bio zainteresovan za „jedan dobar klavir za potrebe Dinststelle”, ali se posle obilaska „malo još raspoloživih stanova” uverio da je takav instrument više nemoguće pronaći. U jednom stovarištu opljačkanog jevrejskog nameštaja pronađeni su samo manje vredne violine i pokvareni gramofoni. U stovarištu nisu pronađeni nikakvi balkanski muzički instrumenti, za koje je i sam bio zainteresovan.

Međutim, dr Kraft je napomenuo da je u „mogućnosti da obeća” da će nabaviti jednu zbirku narodnih instrumenata i da će nastaviti akciju.³⁸ Po njegovom saznanju, u Beogradu nije bilo vrednih starih muzičkih rukopisa, pre svega jer je izgorela Narodna biblioteka. Naredio je da se pregledaju biblioteke Muzičke akademije i Etnografskog muzeja. „Obezbeđen” je jedan portret Johana Štrausa (Johann Strauss) sa ličnom posvetom. Za potrebe Sonderstab-a Musik u Beogradu je sakupljana dokumentacija, pre svega novinski članci iz svih balkanskih zemalja o muzičkom životu, muzičkoj produkciji i posebno „narodnom muzičkom životu”

³³ Bundesarchiv, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (NS 30/178), Bd. 4, Kunstgegenstände aus jüdischem Besitz bei der Hauptarbeitsgruppe Südosten.

³⁴ Walter Manoschek, *Serbien...*

³⁵ BA, NS 30/178, ERR, Bd. 4, Abschrift, SS-Ober-Scharführer Kütterer, Belgrad, 27. III 1943.

³⁶ BA, NS 30/173, Dr Gerick, Beriechleiter an den Leiter der Arbeitsgruppe Süd-Ost im Einsatzstab R. R. Dr. Kraft, Berlin, 4. V 1943.

³⁷ Isto.

³⁸ BA, NS 30/173, Dr. Kraft an Dr. Gerick, Belgrad, 24. V 1943.

(Volksmusikleben) i narodnim umetnicima (bodenständigen Kunstlerschaft). Kraft je naglasio da će posebna pažnja biti posvećena upravo materijalu o narodnim pesmama i narodnoj muzici o čemu su pred rat na prostoru južne Srbije i Makedonije kao i u Dalmaciji svoja istraživanja obavili profesor Gezeman (Gerhard Geseman) i dr Huber (Huber) iz Praga uz podršku Deutsche akademie iz Minhena. Deo sakupljenog materijala nalazio se u Beogradu. Predlagao je da Sonderstab Musik pošalje u Beograd jednog svog člana radi istraživanja.³⁹

Interesovanje za narodnu muziku i narodno muzičko stvaralaštvo bilo je deo opšteg trenda antropološko-etnološkog istraživanja često sa loše prikivenim (ili neprikivenim) rasističkim pristupom, koja su nemački naučnici obavljali u svim okupiranim evropskim državama. Njihovi rezultati su najčešće stavljeni u komparativni „rasni kontekst“, kao instrument dokazivanja manjeg ili većeg stepena „primitivnosti“ ili „pripadanja neevropskoj“ tradiciji, ugrađene u vrhunska dela nemačke umetničke muzike.

Beogradska Sonderkomando ERR je sredinom maja 1943. godine od feldkomandanture 599, Verwaltungsgruppe, izdala potvrdu da je „...iz magacina jevrejskog nameštaja primila ispravno“ 97 slika, grafika i crteža, uz napomenu da će „u slučaju kasnije naplate“ biti obavezni da izvrše procenu predratnih slika.⁴⁰ Na spisku je većinom naveden samo motiv slike bez imena autora. Izuzetak čini samo nekoliko slika čiji su autori dati samo po imenu ili prezimenu, često netačno napisanim: „Marko (Čelebonović), mađarski slikar „Lajosch“, W. Albert, Vagy, „Jermovic (možda P, Jovanović), i A. Zabolotni. Na listi se nailazi kao na najčešću „atribuciju“ tvrdnja da je „slikar nepoznat“ (unbekante Maler). Pored slika sa napomenom da su „kopije starih majstora“, za nekolicinu se tvrdi da su njihovi autori „stari majstori“.⁴¹

Druga nedatirana lista, verovatno iz istog perioda, predočava stanje u središtu ERR i na njoj se nalazi popisan 121 umetnički predmet: slike, skulpture, fotografije. Posebnu listu čini 26 slika „jevrejskih slikara Marka i Alekse Čelebonovića“.⁴²

Feldkomandantura 599 izdala je 12. oktobra 1943. potvrdu da je ERR iz magacina sa jevrejskom imovinom preuzeo: „1. veću drvenu plastiku (sv.) ‘Elizabet’ sa ogrtačem i krunom; 2. malu drvenu plastiku ‘Bogorodica sa plaštom i detetom’; 3. ‘Bogorodica sa krunom i detetom’; 4. veću drvenu plastiku ‘Grupa sa Bogorodicom, detetom i dva lica’“. Na osnovu fotografije može se zaključiti da je reč o poznogotskim skulpturama, kvalitetne izrade, nastalim u majstorskim radionicama u srednjoj Evropi.⁴³ Krajem oktobra Feldkomandantura 599 izdala je novu potvrdu o preuzimanju druge dve skulpture velikog formata izrađene u baroknom stilu iz magacina jevrejskog nameštaja.⁴⁴

Deo opljačkanih umetničkih predmeta korišćen je za ukrašavanje beogradskih rezidencija i kabineta predstavnika okupacionih vlasti. U stanu dr Krafta se nalazilo 6 slika sa liste, među kojima i portret pukovnika Lorenza „pozajmljen“ iz

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, (Diehl?) Fekdkomandatur 599, Verwaltungsgruppe, Einnahmeschein, Belgrad, 13. V 1943.

⁴¹ Isto.

⁴² BA, NS 30/173, Liste der beim Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, Arbeitsgruppe Sudost/Belgrad befindlichen Gemälde und Plastiken. o. D.

⁴³ BA, NS, 30/178, Feldkomandantur 599, Verwaltungsgruppe, Abtlg. C, Einnahmeschein, Beleg Nr. 158, 12. X 1943.

⁴⁴ Isto, Einnahmeschein, Beleg Nr. 160, 26. X 1943.

Muzeja kneza Pavla,⁴⁵ dok je Dinststelle ERR predalo u novembru 1943. iz ovog depoa četiri slike za ukrašavanje vile na Dedinju u ulici Vlade Kovačevića 8, u kojoj je živeo ministerialdirektor Šrajber (Schreiber).⁴⁶

U septembru je Abteilung-a IV C1 potvrdio prijem jedne devetokrake stone lampe, stalaka za 8 lampi (verovatno svećnjak „hanukija”) dva pehara, dve „Togarollen” (treba: Torarollen, valjkasta kutija u kojoj se u jevrejskim hramovima čuva svitak Tore), jedne „kadionica u obliku kule”, jednog tableta sa 6 čašica za svetlo.⁴⁷ Deo kulturnog karaktera očigledno je poticao iz nekog od beogradskih jevrejskih hramova.

Početkom novembra dogovoreno je između feldkomandanture 599 i vođe Glavne radne grupe za Jugoistok ERR dr Krafta da se sa „na Jugoistoku obezbeđenim, odnosno, od strane feldkomandanture preuzetim umetničkim predmetima” postupi tako da svi dostupni umetnički predmeti, obeleženi kao takvi (slike, grafike, skulpture, predmeti primenjene umetnosti) „od strane Dienststelle Belgrad posredstvom jedne prevoznice firme budu po propisu upakovani i prebačeni kao imovina Vermahta u (Bergungslager) Bukshajm kod Memingena (Buxheim bei Memmingen) u Švapskoj, na ruke gospodina Ota Lentnera (Otto Lentner). Jedna lista u duplikatu ovih predmeta biće poslana vođi posebnog štaba „Likovne umetnosti” preko Stabsführung Berlina”⁴⁸.

U belešci je posebno napomenuto da će za dalju sudbinu slika „jevrejske umetnice Marije Rozental-Haček (Marie Rosenthal-Hatschek), učenice Lenbaha (Lenbaha) čije slike navodno imaju visoku vrednost na tržištu i jevrejske braće Marka i Aleksandra Čelobana (Celobanovitsch), od kojih jedan treba, navodno, da živi u južnoj Francuskoj i čije slike takođe u Srbiji imaju dobru tržišnu vrednost” – tražiti dodatna uputstva od šefa specijalnog štaba „Bildende Kunst”.⁴⁹

U belešci dr Krafta od 8. marta 1944. napominje se da su „leteće potvrde preuzete od feldkomandanture iz (za predmete oduzete tokom - M.R.) jevrejskih akcija za Specijalni štab „Likovne umetnosti”: „Četiri drvene skulpture, sve drvene skulpture u baroknom stilu (potvrde Nr. 1 i 2), izvestan broj uljanih slika, studija i fotografija (potvrda Nr. 3), 98 slika (potvrda Nr. 4)”.⁵⁰ Slike će „do provere biti stavljene u prostoru za lagerovanje Dinststelle pod nadzor jednog opunomoćenika Specijalnog štaba „Likovne umetnosti”. Da bi se napravila razlika između kolekcije slika odnesene iz stana bivšeg ministra inostranih poslova Momčila Ninčića, izvršena je prenumeracija velikih platana (pod brojevima od 1 do 121) i „26 slika jevrejskih slikara” (Čelebonovića). Posle dogovora sa dr Dilom i rukovodiocem Quarteramt-a kapetanom Hofmanom (Hauptmann Hoffmann) za „Quartierzwecke des Standorts” izdate slike su na listama precrtane dok preostali umetnički predmeti treba da budu po ranijoj odluci od 6. novembra 1943. prebačeni - posle odvajanja „porodičnih fotografija i slika bez umetničkog interesa” u „Bergungsstelle Buxheim b.(ei) Memmingen”. Transport je bio odložen, jer još nisu stigla uputstva

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ BA, NS 30/178, Chefintendant beim Militarbefehlshaber Südost an der Einsatzstab Rosenberg, Belgrad, 8. XI 1943. Navedeno je da se radi o „jednom pejzažu srpskog slikara”, „pejzažu sa fjordom i vodopadom”, „ženskom aktu (crte žugljem) jednog hrvatskog slikara” i „mrtvoj prirodi od Willy Hautf-a”.

⁴⁷ BA, NS 30/178, Wioes IV C 1., Empfangsbestätigung, Belgrad, 24. IX 1943.

⁴⁸ BA, NS 30/178, von Ingman (?) Aktenvermerk, betr.: Sichergestellte Kunstgegenstände bei der Hauptarbeitsgruppe Südosten, Belgrad, 6. XI 1943.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ BA, NS 30/178, Sonderkommando R.R. beim Militarbefehlshaber Südost, Dr Kraft, Aktenvermerk. Betr.: Bilderlager und Erfassungsaktion, Belgrad, 8. III 1944.

šta da se čini sa slikama „jevrejskih majstora”. Povremeno je vršena kontrola lagerovanih slika i nije pronađeno da neka nedostaje. Deo ramova i pojedini ramovi sa velikih „jevrejskih slika” su posle odobrenja dr Dila prodati radi pokrivanja troškova transporta. Predmeti koje je sam Dil uzео (knjige, upotrebnі predmeti) nisu knjiženi za transport, već kao „...predmeti koji pripadaju Einsatzstabu” uzeti „...u akciji sakupljanja knjiga”.⁵¹

Može se samo pretpostaviti da su i ovi predmeti, kao i hiljade drugih „zaplenjenih” u akcijama vođenim između 1941–1944/5, u Srbiji i drugim delovima Jugoslavije gde su delovali ERR i ostali pripadnici raznovrsnih okupacionih, vojnih i civilnih, nemačkih organizacija – završili u podzemnim skladištima rudnika soli i brojnim tajnim skrivnicama u koje se od 1939. godine slivalo umetničko i kulturno blago iz gotovo cele Evrope. Njihovo pronalaženje i vraćanje vlasnicima bio je posle rata težak i često uzaludan posao u koji je trebalo uložiti ogroman istraživački i stručni rad, uz koordinaciju i saradnju sa različitim savezničkim, sada u okupiranoj Nemačkoj, glavnim političkim i vojnim činiocima.

II

Posle okončanja Drugog svetskog rata jedan od problema sa kojim su se susrele nove jugoslovenske vlasti bio je povratak opljačkanih kulturnih dobara. Međutim, kako se iz dokumentacija Reparacione komisije vlade FNRJ vidi, reagovano je sporo i bez dobre pripreme. Tako je Vojna misija FNRJ u Berlinu 21. marta 1948. dobila od Reparacione komisije obaveštenje da „do sada” još nije bio postavljen zahtev za restituciju kulturno-umetničkih i predmeta od istorijske vrednosti - „...obzirom da je pitanje restitucije ovih predmeta u najvećoj zavisnosti od stručnjaka koji treba da rade na pronalaženju i identifikovanju istih”. Po rezultatima do kojih su došli stručnjaci Komiteta za nacionalnu kulturu i umetnost (koji su nastavljali svoj rad), može se računati da će zahteva za restituciju ovakvih predmeta prema Nemačkoj biti cca 10.000–15.000”.⁵²

O nivou nebrige i neorganizovanosti svedoči i izveštaj o radu Jugoslovenske sekcije za restituciju iz američke okupacione zone, upućen šefu vojne misije 1. marta 1949. Komisija je obavestila da je od strane američke Monuments, Fine Arts and Archives Section pokrenuto traganje za umetničkim i istorijskim predmetima, ali da iz Jugoslavije – sem predmeta koji su se nalazili u Postojinskoj jami u Sloveniji, „nema nikakvih potraživanja”. Predloženo je da se u zemlji preko štampe i radija – četiri godine posle završetka rata – zatraži od muzeja, galerija i biblioteka da prijave koji su predmeti odneseni.⁵³ Očigledno da ni do tada nije ni približno bila kompletirana potrebna dokumentacija.

Mesec dana kasnije, iz američke zone je stigao novi izveštaj u kome je stajalo da „zahteve za restituciju kulturno umetničkih predmeta (olovkom dopisano – 1500-M.R.) ... rade Topić Mate (muzejski predmeti) i Rojnić Mate (u nekolicі drugih dokumenata se navodi kao Mirko) (biblioteke i arhivi)”.⁵⁴ Rojnić je u vreme

⁵¹ Isto.

⁵² Arhiv Jugoslavije (AJ), 54 Reparaciona komisija vlade FNRJ, Vojo Kilibarda, Rep. komisija - Vojnoj misiji, Odeljenje restitucije, Berlin, pov. br. 690, 3. mart 1948.

⁵³ AJ, 54, 307-465, Jug. sekcija za restituciju, Američka okupaciona zona - šefu Vojne misije, Berlin, br. 520, Hohst, 1. mart 1949, Izveštaj o radu. Jedina institucija koja je podnela preciznu i kompletnu dokumentaciju bio je Muzej istorijskog društva iz Sombora; AJ 54 Reparaciona komisija, 321/485, Dosije Muzeja Sombor, isto, reg. 8/1, Muzej Sombor; isto, 109, Muzej istorijskog društva Sombor.

podnošenja ovog izveštaja morao da se vrati u zemlju, jer mu američke okupacione vlasti nisu dozvolile dalji boravak. U zemlji je bila u toku izrada zahteva za „ramplasan kulturno umetničkih dobara, koja neće moći biti restituisana iz Nemačke”, pa je traženo da se vidi „da li je Topić Mate nešto novo u ovom pogledu učinio u američkoj zoni”.⁵⁵

Američke vlasti su u decembru 1948. naredile zatvaranje svih savezničkih misija za restituciju u svojoj zoni, čija su se sedišta nalazila u Karlsruheu. Rad je prebačen u Frankfurt na Majni gde je obrazovan mešoviti ured za reparaciju i restituciju na čije čelo su naimenovani oficiri Makord (Mac Corsd) i Mak Kelum (Mac Callum). Nova komisija je uvela praksu „meritorius zahteva” – odnosno onih koji su ocenjeni vrednim da se razmatraju. Za njih nije više bio „od principijelne važnosti...dokaz upotreba sile od strane Nemaca da je jedan predmet odnet iz zemlje koja taj predmet potražuje, već dokaz da je sadašnji vlasnik isti taj predmet sakrivao kako ne bi bio predmet restitucije”.⁵⁶

Bivša jugoslovenska sekcija u Karlsruheu je još polovinom 1948. uputila zahtev da se iz zemlje pošalje stručno lice koje će raditi na restituciji knjiga i arhivalija. Na zahtev je odgovoreno posle gotovo godinu dana, tako da je u Karlsruhe stigao Mirko Rojnić kome je na raspolaganju za odnesene knjige iz Jugoslavije, zbog rasformiranja američke sekcije, ostalo veoma malo vremena. On je morao da na brzinu pregleda preostalih 300.000 knjiga (od ukupno 3 miliona koliko se ranije nalazilo) u sabiralištu u Ofenbahu i da utvrdi da je knjiga iz Jugoslavije bilo malo i da su one većinom restituisane još 1946. godine od strane jugoslovenske sekcije u Karlsruheu. Kako se u izveštaju ističe „osim nekoliko knjiga beznačajne vrednosti...nije našao ništa”. Njegovo istraživanje u sabirnom centru u Minhenu takođe nije dalo nikakav rezultat.⁵⁷

U izveštaju o restituciji umetničkih predmeta izneseno je priznanje da je rad počeo kasno, tek u februaru 1949. godine, dok su na istom zadatku predstavnici drugih zemalja proveli u Nemačkoj već nekoliko godina. Zbog toga su i rezultati bili izuzetno slabi. Za restituciju umetničkih predmeta bili su posebno zaduženi „drugovi Topić Ante i kapetan Doran Ivan”.⁵⁸

Istraživanje u sabirnom centru u Minhenu je trajalo do kraja maja 1949. uz velike teškoće posebno oko identifikacije i dokazivanja porekla predmeta. Uzrok je u većini slučajeva bila oskudna jugoslovenska dokumentacija („bez mesta nalazišta kao i tačnog opisa umjetnine...Za naše zahteve nismo imali ni jedne slike”). Ipak, zaključeno je, da se „uza sve te poteškoće uspjelo (se) uglavnom na ličnoj bazi i veza, da se restituiše izvestan broj slika, umetničkih predmeta i tepiha koji predstavljaju veliku vrednost. Umjetnine su poslate u zemlju u dva vagona koji su bili praćeni od pratioca...Umjetnine su stigle do odredišta u ispravnom stanju”.⁵⁹

Rad je nastavljen u drugom velikom sabiralištu, u Vizbadenu, gde su se uglavnom nalazili predmeti opljačkani od Jevreja. U izveštaju se napominje da će se „...ova imovina ponovo predati jednoj židovskoj organizaciji koja će te predmete

⁵⁴ AJ, 54-307-46, Izveštaj za 1949. (restitucije). „Neposredni zadaci koji se postavljaju po restitucijama u Nemačkoj. Američka zona”, 7. april 1949.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto, Izveštaj po restitucijama, 4. jul 1949.

⁵⁷ AJ 54-307-466, br. 1200, Generalni konzulat FNRJ, Minhen-Vojna misija FNRJ (I odeljenje) Berlin, referent za restituciju potporučnik Krasković Franjo, Izveštaj po restitucijama, 4. jul 1949.

⁵⁸ U gradi se naizmenično ova ličnost naziva i Mate i Ante.

⁵⁹ Isto.

podjeliti židovskim općinama po celom svijetu, kako bude koja tražila". U Vizbadenu su „drugovi (Topić i kapetan Doran? - M.R.)... izvršili pregled umjetnina i učinili spisak vrednijih stvari koje bi morale biti zatražene u ime židovske opštine u Jugoslaviji".⁶⁰

Krajem juna 1949. stanje restitucije umetničkih predmeta iz Jugoslavije bilo je sledeće:

1. Ispostavljeno je svega zahteva za „neumetničke predmete” – 614
umetničke predmete – 1.677
2. Završeno je svega zahteva za „neumetničke predmete” – 210
umetničke predmete – 165
3. Nerešeno je ostalo 404, odnosno 1512 zahteva.⁶¹

Jugoslovenska vojna misija u Berlinu dobila je sredinom avgusta 1949, izjavu dr Rajnerta (Dr. Reinerth), bivšeg šefa Odeljenja za kulturni rad među vojnicima Vermahta u Beogradu, koji je rekao da su umetnički predmeti odvoženi prvo u Berlin a docnije premešteni u dvorac Ratibor u Poljskoj. Za dodatne informacije uputio je na potpukovnika Rehsea (Roehse). Tvrdio je da ne zna za pljačku umetničkih dela i da je to bila oblast delovanja SD i AO Rosenberg, posebno zadužene za jevrejsku imovinu.⁶²

Početak avgusta 1950. Ministarstvu inostranih poslova obratio se Zavod za zaštitu spomenika kulture NR Srbije aktom ukazujući na štete nanesene kulturno-umetničkoj baštini uz osvrt na dugu istoriju ove pojave. „Kao što je poznato” – stoji u aktu br. 873/50 – „spomenici kulture i istorijski izvori naših naroda vekovima su uništavani, razvlačeni i na razne načine izvoženi u inostranstvo. To se naročito odnosi na srpski narod koga su razni neprijatelji permanentno pljačkali od IV krstaškog rata (1204) pa sve do 1944. godine, tako da se danas u NR Srbiji od dokumenata nalaze samo ostaci ostataka one visoke civilizacije koja je dala Miroslavljevo Jevandelje, Dušanov zakonik, Jefimijin vez a u arhitekturi i likovnoj umetnosti Studenicu, Žiču, Sopoćane, Lazaricu i tako dalje. Ovo razaranje dokumentacije naše slavne prošlosti osobito je jezivo u oblasti pisanih spomenika. Posle paljevine Narodne biblioteke 1941. godine u samoj Srbiji najmanje se nalazi onih sela koja je srpski narod perom i kičicom vekovima stvarao, a nesrazmerno više njegovih takvih spomenika ima u Sofiji, Moskvi, Odesi, Lenjingradu, Budimpešti, Pragu, pa i u Beču, Berlinu, Minhenu, zatim u Parizu, Londonu itd. Vraćanje tih dela narodu koji ih je stvorio istorijski je zahtev koji postavlja ne samo afirmacija naše kulture već i osnovni ljudski moral, jer su ti spomenici redovno otišli sa naše teritorije putem pljačke, krađe ili šverca”.⁶³

Pošto se na ove spomenike nacionalne kulture u najvećoj meri ne mogu priimeniti međunarodni propisi o restituciji jer su odneseni pre 1941, predloženo je da

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

⁶² AJ 54-311-473, br. 701, Vojna misija FNRJ I odeljenje, Berlin, 16. avgust 1949.

⁶³ Savezno ministarstvo inostranih poslova. Politička arhiva (SMIP, PA), Grčka, 1950, f 43, pov. 414153, Pravni savet MIP-a - Reparacionoj komisiji pri Vladi FNRJ, 2. avgust 1950.

se pozove na princip ramplasmata i umesto uništenih vrata ranije odnešeni predmeti i da jugoslovenska vlada na tome treba uporno da istrajava. Takođe, ova dela bi trebalo uzeti „kao vrednosti prilikom naplate ratne štete, ili ih makar otkupiti, ili - ma kojim drugim putem vratiti u zemlju”. Direktor Zavoda je u pismu posebnu pažnju skrenuo na psaltir Đurđa Brankovića, koji se nalazi u Minhenu i za koga je tvrdio da „po umetničkoj vrednosti dolazi odmah posle Mirosavljevog jevanđelja”. U prilogu su dostavljeni spiskovi srpskih rukopisa koji su se nalazili (i dalje se tamo nalaze) u stranim bibliotekama.⁶⁴

Stručno mišljenje o ovom predlogu dao je dr Milan Bartoš, glavni pravni savetnik Ministarstva inostranih poslova, ocenivši da se „ona može prihvatiti i pravno obrazložiti, na onim pravnim principima izraženim u međunarodnim sporazumima u toku Drugog svetskog rata – imajući u vidu i to da je sama institucija restitucije više moralnog – nego pravnog karaktera”. Finalni akt Pariske mirovne konferencije imao je poseban dodatak o nemačkoj reparaciji u kome je bila predviđena mogućnost da se predmeti koji se ne mogu restituisati, pošto se ne mogu pronaći, mogu zameniti „ekvivalentnim predmetima”. Bartoš je podsetio da je ovakav način prihvaćen i u Ugovoru o miru sa Italijom (član 75, tačka 9), ali da u odredbama nije bilo razjašnjeno koji predmeti dolaze u obzir za ramplasma, kao i ko će i na koji način odrediti vrednosti „ekvivalenta” ako se stranke ne budu složile. Zbog toga je Bartoš jugoslovensku situaciju smatrao „veoma delikatnom, jer će svaka zemlja nastojati da odbije predaju onih predmeta koji imaju veliku vrednost i čiji se povratak baš i ne želi obezbediti”.⁶⁵

U ugovoru o miru sa Italijom italijanska strana se obavezala da će „...predati zainteresovanoj Ujedinjenoj naciji - predmete iste vrednosti i približno one vrednosti koju su imali odneti predmeti ukoliko se takvi predmeti mogu nabaviti u Italiji”, što je po Bartoševom tumačenju ostavljalo mogućnost da Jugoslavija postavi svoj zahtev, i da – pružajući podatke o postojanju predmeta „koji su stvoreni od naših ljudi i stoga pripadaju našim narodima” – ukaže na „faktičku mogućnost ramplasmata, ne dirajući istovremeno u istorijske spomenike Italije”.

Na osnovu istog stava i razloga može se postaviti zahtev i prema Nemačkoj i Austriji, smatrao je Bartoš, mada s tim zemljama još nisu bili sklopljeni ugovori o miru, „budući da te zemlje imaju veliki broj naših kulturnih i naučnih tekovina do kojih su, često, dolazile i sredstvima koja se mogu braniti, – a izazivali su na početku rata u kome je naša zemlja izgubila i veliki broj preostalih predmeta naučne i umetničke vrednosti”. To daje jugoslovenskoj strani „puno moralno pravo da svoj zahtev za ramplasmata ostvari(mo) u predmetima koji su naši a krasi njihove biblioteke”. Načela međunarodnog prava izražena u dodatku Rezolucije finalnom aktu, Londonskoj deklaraciji od 5. januara 1943, pravni su osnov za postavljanje zahteva.⁶⁶ Međutim, za njihovo postavljanje potrebno je ustanoviti: „1. Koje je umetničke odnosno naučne predmete odneo okupator za vreme rata 1941–1945. i u koju zemlju (tačne i konkretne podatke); 2. Koji su od odnetih predmeta ustanovljeni i restituisani; 3. Za koje je od ovih predmeta ustanovljeno da se ne mogu pronaći; 4. Podaci koji ukazuju na ekvivalentnu vrednost”.⁶⁷

⁶⁴ Isto. Spisak rukopisa koji su se nalazili u bivšoj Dvorskoj biblioteci u Beču, bivšoj Dvorskoj biblioteci u Berlinu, Gradskoj biblioteci u Lajpcigu, bivšoj Kraljevskoj biblioteci u Minhenu, Nacionalnoj biblioteci u Parizu, Univerzitetskoj biblioteci u Bolonji, Vatikanskoj biblioteci de propaganda fide i Britanskom muzeju.

⁶⁵ SMIP, PA, f 43, d-14, 414153, 2. avgust 1950 (Isto!)

⁶⁶ Isto i

⁶⁷ Isto

Bartoš je naglašavao da se zahtevi mogu uputiti pobedenim zemljama „i to kao ramplasan samo za one umetničke predmete koji su odneti u toku Drugog svetskog rata”, dakle, nikako da njime budu obuhvaćeni oni sa lista koje je Ministarstvu inostranih poslova uputio Zavod za zaštitu spomenika Srbije. Skrenuo je pažnju da se ovakav zahtev ne može postaviti Vatikanskoj biblioteci.⁶⁸

U ime Ministarstva inostranih poslova zatraženo je da Reparaciona komisija prouči pitanje i uspostavi vezu sa Zavodom za zaštitu spomenika Srbije radi dobijanja potrebnih podataka, da bi se eventualno mogao uobličiti zahtev za ramplasan. Međutim, dr Bartoš je unapred upozoravao da prilikom pokretanja ovog pitanja treba očekivati protivljenja i smetnje. U ime Pravnog saveta MIP izražavao je sumnju u „...pravnu mogućnost postavljanja zahteva za ramplasan za one umetničke predmete koji su uništeni prilikom bombardovanja Beograda 1941. godine, ali to bi bila u svakom slučaju moralna podrška drugih naših zahteva. Na ovaj način pretrpljena šteta pokrivena je dodeljenom ratnom štetom, kako da bi nam se moglo primetiti da je ovo pokušaj dvostranog obeštećenja za jednu istu štetu”.⁶⁹

O neuspehu ove zakasnele i loše organizovane akcije govori i zaključak koji su Reparacionoj komisiji pri vlasti FNRJ podnele sekcije za restituciju iz bivših zapadnih okupacionih zona u avgustu 1950, dakle posle proglašenja Savezne Republike Nemačke. Traganje u francuskoj zoni nije dalo nikakav rezultat, jer se „ništa... nije moglo pronaći...niti su francuske vlasti ovom predmetu posvećivale ozbiljnu pažnju”. Kružila je i vest da je bilo „u svoje vreme...reći da će se za kulturno-umetničke predmete dobiti neka kompenzacija posle završetka rata po restitucijama, ali za sada nema ništa novog po ovom predmetu”.⁷⁰

Slično je glasilo i izveštaj iz američke zone, odakle je javljeno kako „po pitanju kulturno-umetničkih predmeta ne radimo ništa više i nema ništa konkretno da se uradi”, dok o „eventualnoj kompenzaciji umetničko-kulturnih predmeta u američkoj zoni ništa nam nije poznato”. Američke vlasti su krajem jula čak tražile vraćanje nekih restituiranih predmeta, na šta sa jugoslovenske strane nije dat nikakav odgovor.⁷¹

Nota bene: pored napora, ma kako oni bili zakasneli, neorganizovani i nedelotvorni da se barem manji deo opljačkanog kulturno-umetničkog blaga sa jugoslovenske teritorije vrati, u isti mah je u zemlji prvih posleratnih godina trajao proces prisvajanja umetničkih predmeta koji su pripadali „poraženom klasnom neprijatelju” kao i razvlačenja onih uzetih „na revers” iz muzejskih zbirki za potrebe visokih državnih i partijskih funkcionera, kojima se u decenijama koje su usledile „izgubio trag”.⁷²

⁶⁸ Isto

⁶⁹ Isto

⁷⁰ AJ 54-307-279, major Rade Jovanović, šef Sekcije za reparacije i restitucije FNRJ – Reparacionoj komisiji pri vladi FNRJ, 21. avgust 1950.

⁷¹ Isto.

⁷² O jednom od ilustrativnih primera ovakvih postupaka, vezanom za skandal oko predmeta nestalih iz Cetinskog muzeja i dvora Petrovića posle Drugog svetskog rata, v.: M. Živković/M. M. Todorović, *Krada kulturnog i nacionalnog blaga Jugoslavije*, 89-128, 151-159.

MILAN RISTOVIĆ

THE PLUNDER OF SERBIA'S ARTISTIC AND CULTURAL RICHES IN WORLD WAR II AND THE PROBLEM OF RESTITUTION

SEVERAL FRAGMENTS

Summary

Based on scarce documents that have been preserved in the Bundesarchiv in Berlin, the author examines the activity of the Einsatzab Reichsleiter Rosenberg (ERR) during World War II in Serbia, and particularly in Belgrade. The task of these „special purpose headquarters” was looting Jewish property, and „collecting” works of cultural, artistic, or scientific value, which together with the property stolen in other occupied European countries was transported to the many secret repositories in the Third Reich, but also ended up in the private collections of powerful Nazi leaders. The available documents refer only to the period 1943-44 i.e., the final phase of ERR activity of this type in Serbia

The second part of the contribution deals with the poorly organized and slow actions undertaken by the new Yugoslav government after the war to achieve the restitution of the stolen valuables from the zones under Western occupation in Germany. The Yugoslav documents show only an inkling of the activity on the part of the most prominent figure in this respect, that of Ante (Mate) Topić Mimara.